

DÎVÂN EDEBİYATI'NIN ANLAŞILMASINDA SÖZLÜKLERİN ROLÜ VE BİR METİN SÖZLÜĞÜ İNŞA ETMEK

© Mehmet BÜKÜM^a

Öz

Toplumumuzun yüzünü Batı dünyasına çevirmesiyle düşünce, zevk ve hayal dünyası değişmiş ve bu değişim Dîvân Edebiyatı'na te'sir edip bu edebiyatın tedricen tedavülden kalkmasına sebep olmuştur. Dîvân Edebiyatı'nın yeterince bilinmemesi ve anlaşılabilmesi önce okuyucuların onu görmezden gelmesine hatta ona düşman olmasına sebep olmuştur. Bir okuyucunun yaşadığı yüzyılda bir edebî eseri anlayabilmesi onun için sorun teşkil etmeyebilir ama o eserin üzerinden bir ya da birkaç asır geçip zamanın ruhu, dili, zevk ve hayal dünyası değişince bir asır sonraki okuyucunun o esere hakkıyla nüfûz edebilmesi için geçmişle kurulacak bazı köprülere ihtiyaç vardır. Bu köprüler: şair ve metin sözlükleri, yüzyıla has söz varlığı sözlükleri, kavram sözlükleri, tarama, derleme ve arkaik kelimeler sözlükleri vb. sözlüklerdir.

Kısa bir tanımla bir sanatçının tek eseri üzerine yazılan sözlüğe o eserin “metin sözlüğü”; o sanatçıya ait tüm eserlerin sözvarlığının bir araya getirildiği sözlüğe de “sanatçı sözlüğü” denebilir. Bu çalışmada amacımız bir “metin sözlüğü”nün nasıl vücuda getirileceği konusunda bilgisayar araçları kullanılarak yol göstermektir. Bir araştırmacının edebî değeri yüksek ve mana açısından girift bir eser üzerinde çalışıp isabetli değerlendirmeler yapabilmesi için önce eseri kendisi iyi anlamalı ve tahlil etmelidir. Bunun için araştırmacının bilhassa Dîvân Edebiyatı'nda öncelikle kendisi için o esere ait bir sözlük çıkarması ve bu sözlüğü esere dahil ederek okuyucuya yol göstermesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk İslâm Edebiyatı, sözlük, metin sözlüğü, sanatçı sözlüğü, metin sözlüğü hazırlamak, sözlükbilim.

^a Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, mehmet.bukum@ikc.edu.tr

THE ROLE OF DICTIONARIES IN UNDERSTANDING DIVAN LITERATURE AND BUILDING A TEXT DICTIONARY

As our society turned its face to the Western world, the world of thought, pleasure and imagination changed and this change caused the divan literature to disappear gradually. The fact that Dîvân Literature was not known and understood sufficiently caused the readers to ignore and even become hostile to it. It may not be a problem for a reader to understand a literary work in the century he lives in, however when the spirit of the time, language, pleasure and world of imagination changes after one or more centuries, there would be a need for some bridges with the past to penetrate that work. These bridges are: dictionaries of poets and texts, dictionaries of vocabulary belonging to the century, dictionaries of concept, dictionaries of scanning, compilation and archaic vocabulary etc.

In a short description, the dictionary written on an artist's only one work can be called "text dictionary" of that work; the dictionary that brings together the vocabulary of all the works belonging to that artist can be called the "artist dictionary". In this study, our aim is to provide guidance on how a text dictionary can be created using computer tools. A researcher must first understand and analyze the work itself in order to make accurate evaluations on a literary work with high literary value and intricate meaning. In order to do this, the researcher should first produce a dictionary for himself, especially in Divan literature, and guide the reader by including this dictionary into the work.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Doğu Avrupa, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'da yani üç kıtada neşv ü nemâ bulan Klâsik Türk Edebiyatı'nın vücuda getirdiği binlerce edebî eseri okumak ve hakkıyla anlamak çok güçtür. Dîvân Edebiyatı'nın anlaşılmasının en önemli sebeplerinin başında bu alana has sözlüklerimizin yetersiz olması yer alır. Dîvân Edebiyatı'nın kaynaklarının muhtelif ve şümüllü olması Dîvân Edebiyatı'na "çok renklilik" hususiyeti kazandırır ancak bu hususiyet beraberinde okuyucuda ciddî bir bilgi birikimine sahip olma zarureti de doğurur.

Dîvân Edebiyatı, muhtelif kaynaklardan beslenmektedir. Bu sebeple kalburüstü bir dîvân şairi âdeta hezarfendir. Kutsal kitaplara, peygamberler tarihine; Çin, Hint, İnan, Yunan, Roma mitolojisine; at sporlarına, satranç ve tavla oyunlarına; simya ilmi, astronomi, astroloji, hekimlik vb. muhtelif alanlara az da olsa vâkıf olması gerekir. (Tökel, 2009, s. 940) Altı asırlık bir

imparatorluk edebiyatı hüviyetindeki Dîvân Edebiyatı'nın muhakkak kendisine has ilmî sözlükleri bulunmalıdır. Agâh Sırrı Levend (Levend, 1984), Ahmet Talat Onay (Onay, 2019) ve İskender Pala'nın (Pala, 2004) sözlükleri elbette hazırlandıkları dönemde ciddi bir boşluğu doldurmuştur ama bunlar gibi çalışmaların yenilerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Günümüzde, Dîvân şiirinin anlaşılabilmesi için Ahmet Atilla Şentürk'ün hâlen devam eden Osmanlı Şiir Kılavuzu (Şentürk, 2016, 2017, 2019), Atabey Kılıç'ın bilhassa manzum sözlükler üzerine yaptığı çalışmalar (Kılıç, 2006a, 2006b, 2006c, 2007a, 2007b, 2012, 2018) ve edebî metinlerin bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüğünü oluşturmayı amaçlayan Türk Edebiyatı Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük Projesi (Tebdiz) gibi çalışmalar memnuniyet vericidir. Dîvân Edebiyatı için günümüzde kullanımı ortadan kalkmış ya da anlam değişmesi ve genişlemesiyle manası değişikliğe uğramış sözvarlığını kapsayan ilmî neşirlerin sayısı arttırılmalıdır.

A. Dîvân Edebiyatı'nın Anlaşılmasında Sözlüklerin Rolü

Dîvân şiirinin sözvarlığı öyle zengindir ki sadece “at” için otuzu aşkın; “At takımı” için yirmi dokuz kelime kullanıldığı tespit edilmiştir. Sadece at için kullanılan kelimelere bakmakla yetinelim: **Ahreç**: Demir kır at; **Eblak**: Alaca, sekileri oyluklarına kadar olan at; **Edhem**: Yağız at; **Eşkar**: Al at; **Eşheb**: Kır at; **Feres**: At; **Gülgün**: Al at; **Hargele**: Terbiye edilmemiş huysuz at; **Harun**: Huysuz at; **Hink**: kır at; **Kûhayl**: Küheylan, cins at; **Kümeyt**: Kestane dorusu at; **Kürenk**: Yanık al at; **Kütel**: yedek at; **Mâdiyan**: Kısrak at; **Mudammer**: Koşu için zayıflatılmış at; **Matiyye**: Bineğe yarayan at; **Rahş**: At, Rüstem'in atı; **Rehvâr**: Yorga yürüyüşlü at; **Semend**: Kula at; **Şebdiz**: Yağız at, Perviz'in atı; **Tay**: Yavru at; **Tekâver**: Yorga yürüyüşlü at; **Tevsen**: Vahşi at; **Yekran**: soy al at; **Bur**: Doru at; **Boz**: Turna kır at; **Eş'al**: Kuyruk veya perçem ve ensesinde beyaz olan at; **Hayl**: at ve sürü anlamları var; **Pâlâ**: yedek at; **Râhî**: Yorga yürüyüşlü at; **Nevend**: Eşkini açık ata denir. (Levend, 1984, ss. 367-372)

Örneğin Dîvân şâiri açısından “nemek” yani tuz, sadece sofraya konan ve yemeğe lezzet katan madde değildir. Fehîm-i Kadîm; “tat, lezzet, zevk, hoşluk, hoş giden durum” anlamında kullanır nemek kelimesini. Oysa Ahmet Talat Onay'ın (Onay, 2019) ve İskender Pala'nın (Pala, 2004) alanlarında nadir ve değerli çalışmaları olan “Dîvân Şiiri Sözlüğü” ve “Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü”nde “nemek” maddesi yoktur. Dîvân şiirindeki hayal zenginliği ve anlam derinliğini göstermek üzere Fehîm-i Kadîm'in “nemek” kelimesiyle yarattığı hayal dünyasını bir beyit üzerinden Ülkü Çetinkaya'nın dilinden aktaralım:

*“Harçengdür velî harekâtında var nemek
Kânûn ki bahr-i mevc-zen-i bî-sübûtudur.*

Bu beyitte müzik sesi (perde), dalgalı bir denizdeki, hareketleri insana hoş gelen bir yengece benzetilmiştir. Beyitteki bu hayal, kanunun şekil bakımından denize, üzerindeki tellerin dalgaya benzetilmesi ile birlikte kanun çalan müzisyenin iki elinin teller üzerinde aşağı yukarı ve sağa sola doğru seyir gösteren hareketlerinin, deniz dalgaları üzerindeki yengecin hareketlerine benzetilmesi üzerine kurulmuştur. Bilindiği gibi yengeç yan yan yürüyen ve vücudunun iki tarafında simetrik olarak yer alan sekiz ayaklı ve iki kısıkaçlı bir hayvandır. Kanun çalan kişinin, parmaklarıyla tellere dokunuşu sırasında başparmak ve işaret parmağının birlikte hareketi, yengecin kısıkaçlarını açıp kapamasına benzetilmiştir. Beyitte tat, lezzet, zevk, hoşluk, hoş giden durum anlamına gelen nemek sözcüğünün seçilmiş olması da tesadüfi değildir. Nemekin tuz anlamının denizle ilişkisinden yararlanan şair, îhâm-ı tenasüp için bu seçimi yapmıştır.” (Çetinkaya, 2015, s. 89)

Bir dili tanıyabilmek, o dilin sözvarlığının kendi devrindeki kullanılış örneklerini görmekle mümkün olabilir. Örneklenmemiş kelimeler bir bakıma ölmüş kelimelerdir. Örneklendirilen kelimeler ve yapılar bugün ortadan kalkmış olsalar da kaynaklardaki kullanılışlarını tespit etmek o devirdeki insanların fikir ve hayal dünyalarını sezmeye çalışmaktır. Bunu yaparak, o devrin fikir ve hayal dünyasını tespit ettikten sonra, bugünkü anlayış ve hayal gücüyle karşılaştırabildiğimiz zaman, sentez yapma imkânını yakalamış oluruz. (Çatıkkaş, 2009, s. 9)

Dîvân Edebiyatı, altı asır boyunca çok zengin bir kelime, remiz, mazmun ve mefhum hazinesine sahip olmuş, hasil olan zenginlik ise bu edebiyatın hem cümle kuruluşu hem mana açısından girift bir yapıya bürünmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Dîvân şiirine hakkıyla nüfuz etmek için her sahaya ait bir sözlüğümüz olmalıdır. *Mesela, kutsal metinler sözlüğü, astronomi-astroloji sözlüğü, Dîvân şiiri mitoloji sözlüğü, oyunlar sözlüğü gibi...* (Tökel, 2009, s. 940) Ayrıca Dîvân şiirinde sadece İstanbul Türkçesi kullanılmamıştır. Birçok milletten ve üç kıtaya yayılmış bir medeniyetin edebiyatından bahsettiğimiz için özellikle ağızlar bağlamında ilmî tekniklerle bölgesel/yöresel çalışmalara ve “Osmanlı Argosu Sözlüğü” (Bingölçe, 2011) gibi argo sözlüklerine yer vermek gerekmektedir.

Sözlük kelimesinin Arapça karşılığı olan lugat “söz söylemek, boş konuşmak; kuş ötmek” anlamlarındaki “lağv” kökünden türemiş bir isim olup “toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser” demektir. (Durmuş, 2009, s.

398)

Doğan Aksan'ın sözlükleri sınıflandırması şu şekildedir:

Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından: a) Tek dilli sözlükler b) Çok dilli sözlükler.

Abece sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre: a) Abecesel sözlükler b) Kavram Sözlükleri.

Ele alınan söz varlığının niteliğine göre: a) Genel Sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler) b) Lehçebilim sözlükleri c) Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı ögeler sözlükleri ç) Yabancı ögeler sözlükleri d) Tarihsel sözlükler e) Köken bilgisi sözlükleri f) Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri) g) Argo sözlükleri h) Deyim ve atasözleri sözlükleri ı) Anlambilim sözlükleri i) Sanatçı ve metin sözlükleri j) Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri k) Tersine sözlükler (Aksan, 2003, ss. 75-76)

B. Sanatçı ve Metin Sözlükleri

Bir sanatçıyı hakkıyla anlayabilmek için o sanatçının eserlerindeki söz varlığından meydana getirilmiş sözlüklere ihtiyaç vardır. "Sanatçı Sözlüğü"; bir sanatçının, bir yazar, ozan ya da düşünürün yapıtlarında geçen ögeleri toplayan sözlüktür. Bu sözlükler hem dil incelemeleri hem de edebiyat çalışmaları açısından önemlidir. Sanatçının kişiliğini, ilgi alanını, önem verdiği kavramları yansıttığı kadar, dil içinde kendi kullandığı sözvarlığını belirlemesi dolayısıyla da yararlıdır. Ali Püsküllüoğlu'nun Yaşar Kemal Sözlüğü (Püsküllüoğlu, 1974) bu türe örnek verilebilir. (Aksan, 2003, s. 82). XVI. asırda yaşamış Shakespeare'i anlayabilmek için ülkemizde yazılmış bin sayfayı müteceviz sözlüklere (Çalışlar, 1994; Nutku, 2008) rastlamaktayız ancak aynı asırda yaşamış kaç şairimizi anlamak için sözlük yazılmıştır? Kendi edebiyatımızı anlayabilmek için bizim de şairler için sadece sözlükler (dictionary) değil aynı zamanda terimsel sözlükler (glossary) hazırlamamız gerekmektedir. (Tökel, 2009, s. 938)

"Metin sözlüğü", belli bir eserin tam manasıyla anlaşılması amacıyla o eserin sözvarlığını derleyen sözlüktür. Bu sözlükler müstakil olabileceği gibi eserle birlikte neşredilebilirler. Klâsik eserlerde bu sözlükler bazen sayfaların "derkenar" diye tabir edilen bölümünde karşımıza çıkar. Meşhûr İranlı şair Firdevsî'nin *Şehnâme*'si (Şafak, 1971) ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si (Dankoff, 2004) için hazırlanan sözlükler metin sözlüklerine örnek verilebilir.

Metin sözlükleri önceleri, Türklerin İslâm dinini seçmesiyle Kur'ân-ı Kerîm'i tam anlamıyla anlayabilmeleri için yazılmışlardır. *Lugat-ı Ferišteoğlu*

ve *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî* (Muhtar, 1993), Kur'ân-ı Kerîm için yazılan sözlüklere örnek verilebilir. Daha sonra ünlü mutasavvıfların, din büyüklerinin, şairlerin dinî, tasavvufî, edebî eserleri için de metin sözlükleri yazılmıştır. Bu sözlükler genellikle eserlerin anlaşılması güç yerlerini izah etmek amacıyla yazılmışlardır. (Biltekin, 2017, s. 363)

Edebiyat tarihine bakıldığında Mevlânâ'nın *Mesnevî'sine*, Sadî'nin *Bostân ve Gülistân'ına*, Abdurrahmân Câmî'nin *Baharistân'ına*, Firdevsî'nin *Şahnâme'sine*, Şerefüddîn Vassaf'ın *Târîh-i Vassâf'ına*, Nâdir Şâh Afşar'ın *Târîh-i Nâdirî'sine* ve Veysî'nin *Siyer-i Veysî'sine* bu türden sözlükler yazıldığı görülür. (Öz, 1996, ss. 90-92)

Sayıları fazla olmasa da bazı akademik çalışmalarda araştırmacıların çalışmalarına metin sözlükleri dahil ettikleri görülmektedir. Özellikle dili ağıdalı eserlere bu sözlüklerin dahil edilmesi önem arz etmektedir. Bunlara Ahmet Tanyıldız (Tanyıldız, 2010) ve Abdülkadir Dağlar'ın (Dağlar, 2009) doktora çalışmaları örnek verilebilir.

Kısaca tarif etmek gerekirse bir sanatçının bir eserinin sözvarlığı üzerine yazılan sözlüğe o eserin “metin sözlüğü”; o sanatçıya ait tüm eserlerin sözvarlığının bir araya getirildiği sözlüğe de “sanatçı sözlüğü” denebilir. Klâsik şiiri anlamaya çalışırken belki de yaptığımız en büyük hata eski metni bugünün sözvarlığını içeren sözlüklerle anlamaya çalışmaktır. Oysa her asrın kendisine has bir sözvarlığı; sanat, edebiyat, estetik zevki; duygu ve hayal dünyası vardır.

C. Metin Sözlüğü Oluşturmak

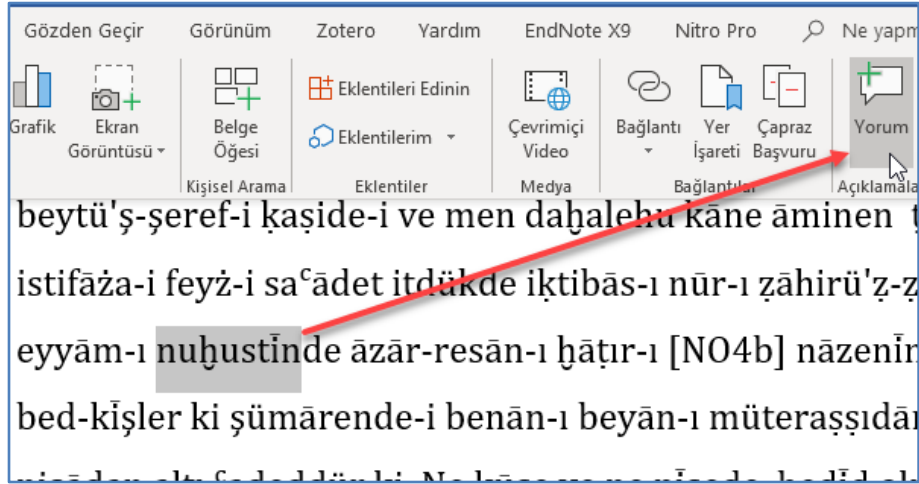
Bir “metin sözlüğü” inşa etmek için “Microsoft Office” uygulaması dışında herhangi bir yazılıma ve başkasından destek almaya ihtiyaç yoktur. Öncelikle yapılması gereken üzerinde çalışılan metnin okunurken bir sözcüğün eserde hangi manaya geldiğinin işaretlenip yorum kısmına dahil edilmesidir. Bu yorumlama işlemi yapılırken arka planda sözlüğün veri tabanı peyderpey meydana gelmiş olacak ve daha sonra elde edilen veri tabanının işlenmesiyle amaçlanan sözlük elde edilecektir. Bu yöntemi kullanmanın en faydalı yönü zamandan tasarruftur. Çalışma bittikten sonra bir sözlük oluşturmak için eserin başından sonuna tarama yaparak elle bir sözlük oluşturmak ciddi bir zaman kaybına sebebiyet verecektir. Önerdiğimiz yöntemin diğer faydalı tarafı ise hata yapma ihtimalinin asgarî düzeye inmesidir. Cümle okunup kelimenin cümle içindeki manası hiç vakit kaybedilmeden yorum kısmına aktarılınca ileride unutmaya gibi sebeplerden önemli hususların gözden kaçırılması ihtimali ortadan kalkacaktır.

1. Sözlük Oluşturma Basamakları

Aşağıdaki resimli yönergede “Microsoft Office 365 ProPlus” (Microsoft Office 365, 2011) ve ücretsiz dağıtılan “Notepad++”(Ho, 2015) uygulamaları kullanılmıştır. Kullanacağınız kelime işlemci yazılımının versiyonuna göre ufak tefek farklılıklar söz konusu olabilir. Bilgisayar desteğiyle bir metin sözlüğü inşa etmek için on üç aşamadan oluşan işlemlerin sırasıyla yapılması gerekmektedir. Her işlem basamağının sonunda işlemler için örnek fotoğraflar eklenerek işlemin yapılması kolaylaştırılmıştır.

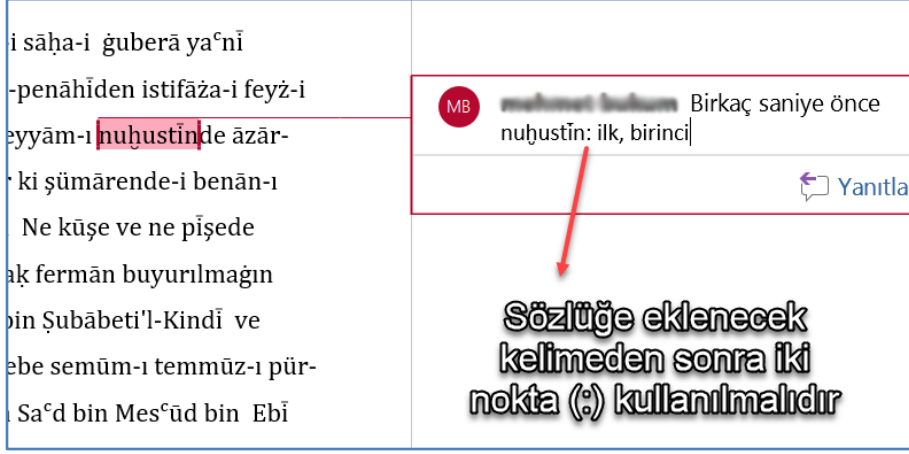
a. Sözlük oluştururken sözlüğe dahil etmek istediğimiz kelime veya kelime gruplarını seçerek Microsoft Word’de “Ekle” menüsünden “Yorum” butonuna tıklanması gerekmektedir. Bu şekilde metin okunup anlamlandırılırken anlamı bilinmeyen kelimelerin manası sayfanın sağ tarafında görülebilecektir.

Resim 1: Sözlük maddesinin seçilerek yorum kısmına eklenmesi

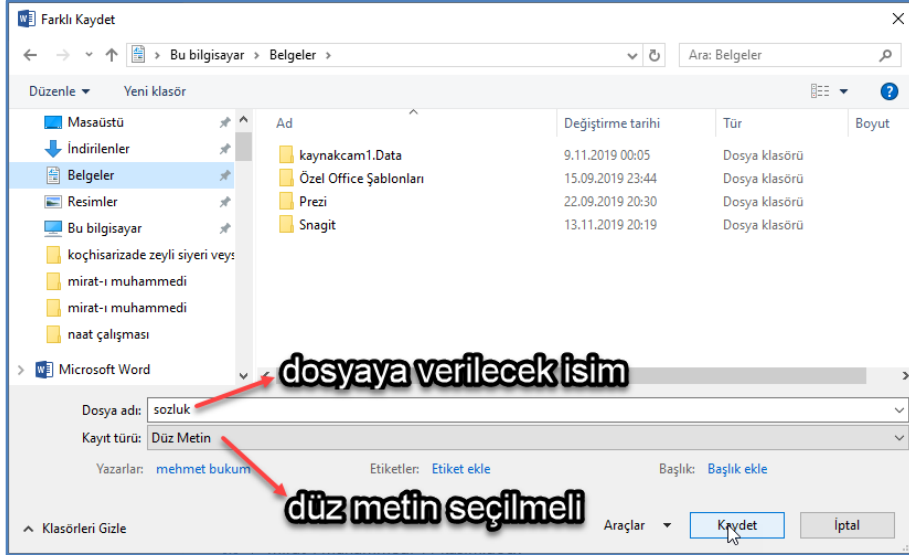
b. Yorum ekleme butonu tıklandıktan sonra sağ tarafta açılan yorumlama panelinde öncelikle sözlüğe eklenecek sözcüğü yazıp iki nokta (:) işaretinden sonra kelime veya kelime gruplarının anlamı eklenerek sözlüğün o maddesi tamamlanmış olacaktır. Bu işlem tüm çalışma boyunca gerekli görülen kelime veya kelime grupları için tekrarlanarak arka planda bir sözlük veritabanı oluşturulacaktır.

Resim 2: Yorum kısmına eklenen maddenin anlamının verilmesi

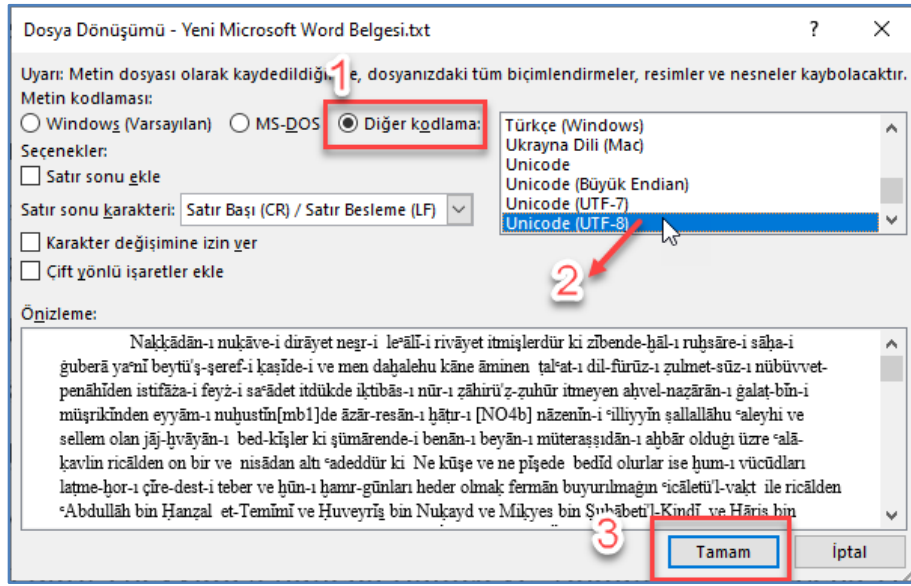
c. Artık çalışmamızda sözlük oluşturmak için uygun görülen kelimeler ve kelimelerin anlamları yorum kısmına dahil edildikten sonra sözlük fiziksel olarak ortaya çıkarılmalıdır. Bunun için Word'de “**Dosya**” menüsünden “**Farklı Kaydet**” butonuna tıklanmalı, gelen ekranda dosyaya bir isim verilerek “**Kayıt Türü**” kısmından “**Düz Metin**” seçeneği işaretlenmeli ve daha sonra kaydet butonuna tıklanmalıdır.

Resim 3: Farklı kaydetme işlemi

ç. **"Kaydet"** butonu tıklandıktan sonra bir seçim yapmamız için ikinci bir ekran gelecektir. Bu ekranda oluşturulacak düz metin için bir metin kodlaması tercih edilmesi istenecektir. Yazıdaki Türkçe karakterler ve transkripsiyon işaretlerinin düzgün görülebilmesi için **"Diğer Kodlama"** seçeneği işaretlendikten sonra sağ taraftaki listeden **"Unicode (utf-8)"** kodlaması seçilmelidir. Bu aşama kritik bir aşama olup bu işlem göz ardı edilirse Türkçe karakterler ve transkripsiyon işaretleri düzgün görünmeyecektir.

Resim 4: Utf-8 kodlama sistemiyle kaydetme işlemi

d. Dönüştürme işleminden sonra **".txt"** uzantılı bir düz metin dosyası elde edilecektir. Bu dosyayı açmak için her Windows İşletim Sistemi'nde standart olarak bulunan **"Notepad"** yazılımı kullanılabilir veya daha detaylı seçenekler sunan ve ücretsiz dağıtılan **"Notepad++"** (Ho, 2015) uygulaması tavsiye edilmektedir. Metin dosyasının alt tarafında sözlük için oluşan veritabanının her maddesinin bilgisayarınızdaki kullanıcı adının kısaltmasıyla köşeli parantez [] içinde yer aldığı görülür. Oluşan bu ham veritabanının hacmi, sözlük için yorum paneline eklenen kelime ve/veya kelime grubu sayısına göre farklılık gösterir.

Resim 5: Düz metin dosyasının alt kısmındaki sözlüğün ham verisi

```
10 bin Ebi` Cehl ve Hebbâr bin el-Esved ve Şafvân ibni Ümeyye  
11 ve `Abdullâh bin ez-Zeba`rî eş-şâ`ir ve Hind imre`etü Ebi`  
12 olup. `esha-i sebâbe-i tesâmüh tebrî`d-i tâbe-i kahr idünceye  
13 [mb1]ahvel[mb1]: şaşı, şaşı olmak  
14 [mb2]galaṭ-bî`n: yanlış gören, kötü niyetli  
15 [mb3]nuḥustî`n: ilk, birinci  
16 [mb4]jâj-ḥvâyân: saçma sapan konuşanlar  
17 [mb5]benân: parmaklar, parmak uçları  
18 [mb6]laṭme: tokat  
19 [mb7]çî`re-dest[mb7]: becerikli, maharetli  
20 [mb8]ḥamr-gün[mb8]: şarap rengi  
21 [mb9]semûm: sam yeli, sıcak rüzgâr, zehirli  
22 [mb10]şamsâm[mb10]: keskin kılıç  
23 [mb11]vezân: esen (rüzgar)  
24 [mb12]iḥtifâ: gizleme  
25
```

e. Metin dosyasındaki veriler işlenmek üzere kopyalanıp bir excel sayfasına yapıştırılır. Burada formüllerle çeşitli işlemlerden geçirilen verilerden sözlük metni elde edilecektir.

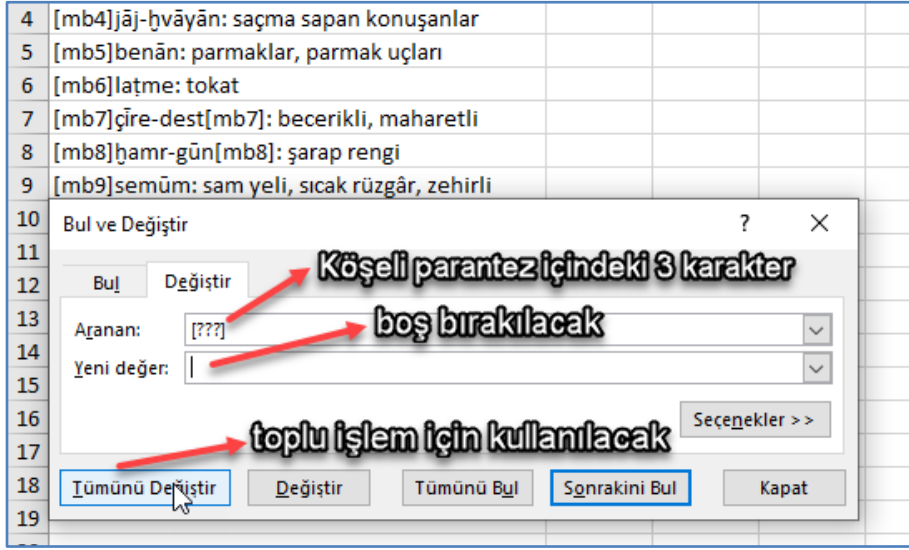
Resim 6: Ham verinin Excel'e aktarılması

A	B	C
[mb1]ahvel[mb1]: şaşı, şaşı olmak		
[mb2]galaṭ-bî`n: yanlış gören, kötü niyetli		
[mb3]nuḥustî`n: ilk, birinci		
[mb4]jâj-ḥvâyân: saçma sapan konuşanlar		
[mb5]benân: parmaklar, parmak uçları		
[mb6]laṭme: tokat		
[mb7]çî`re-dest[mb7]: becerikli, maharetli		
[mb8]ḥamr-gün[mb8]: şarap rengi		
[mb9]semûm: sam yeli, sıcak rüzgâr, zehirli		
[mb10]şamsâm[mb10]: keskin kılıç		
[mb11]vezân: esen (rüzgar)		
[mb12]iḥtifâ: gizleme		

f. Öncelikle Excel'de köşeli parantez [] içindeki ibareler tek seferde silinmelidir. "Ctrl + F" tuş kombinasyonu ile "Bul ve Değiştir" penceresi açılır ve "Değiştir" sekmesine geçilerek "Aranan" kutusuna köşeli parantezle [] içinde kaç karakter silinmesi isteniyorsa her karakter için soru

işareti (?) kullanılır. Örneğin köşeli parantez içinde 3 karakter için işlem yapılmak isteniyorsa [???]; 4 karakter için işlem isteniyorsa [????] ibaresi yazılıp “Yeni Değer” kısmı boş bırakılarak “Tümünü Değiştir” butonuyla köşeli parantezle beraber istenmeyen tüm karakterler silinir.

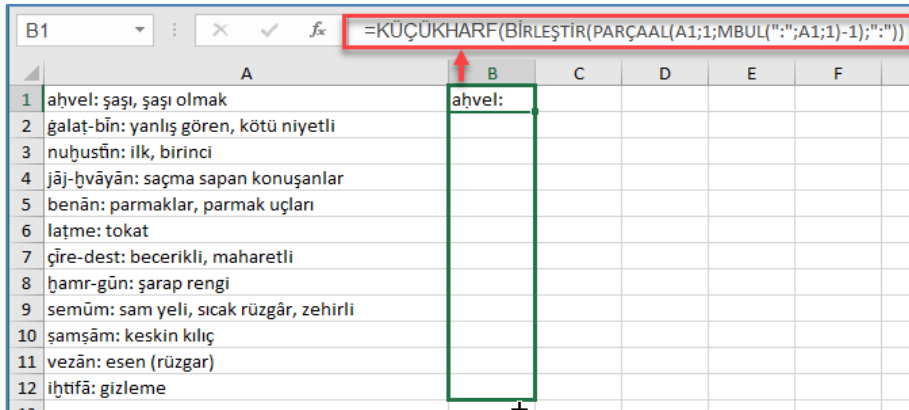
Resim 6: İstenmeyen karakterlerin ayıklanması

g. İstenmeyen karakterlerin silinmesinden sonra B sütununa geçilip aşağıdaki formül kullanılarak A sütununda iki noktadan (:) önceki anlamı verilecek kelime veya kelime grubu elde edilir. Daha sonra mouse/fare aşağı sürüklenerek formül diğer hücrelere de uygulanır.

Formül: =KÜÇÜKHARF(BİRLEŞTİR(PARÇAAL(A1;1;MBUL(":";A1;1)-1);":"))

Resim 7: Birinci formülün uygulanması

ğ. Daha sonra C sütununa geçilip aşağıdaki formül kullanılarak B sütununda yer alan kelime veya kelime grubunun anlamı elde edilir ve mouse/fare aşağı sürüklenerek kullanılan formül diğer hücrelere de uygulanır.

Formül:= EĞER(ESAYIYSA(UZUNLUK(A1) MBUL(":";A1));SAĞDAN(A1;UZUNLUK(A1)-MBUL(":";A1));A1)

Resim 8: İkinci formülün uygulanması

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	ahvel: şaşı, şaşı olmak	ahvel:	şaşı, şaşı olmak						
2	ğalat-bîn: yanlış gören, kötü niyetli	ğalat-bîn:							
3	nuḥusṭîn: ilk, birinci	nuḥusṭîn:							
4	jâj-ḥvâyân: saçma sapan konuşanlar	jâj-ḥvâyân:							
5	benân: parmaklar, parmak uçları	benân:							
6	laṭme: tokat	laṭme:							
7	çire-dest: becerikli, maharetli	çire-dest:							
8	ḥamr-gün: şarap rengi	ḥamr-gün:							
9	semûm: sam yeli, sıcak rüzgâr, zehirli	semûm:							
10	şamşâm: keskin kılıç	şamşâm:							
11	vezân: esen (rüzgar)	vezân:							
12	iḥtifâ: gizleme	iḥtifâ:							

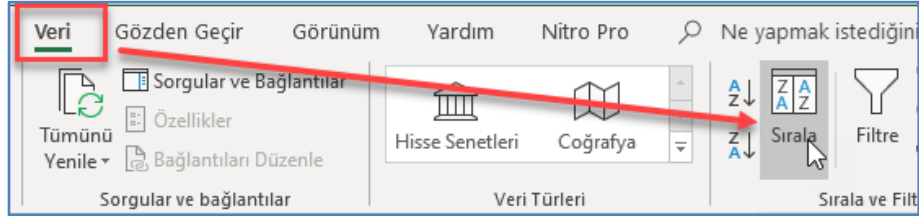
h. Bu işlemlerden sonra artık B sütununda sözlük maddesi ve C sütununda bu maddenin anlamı ortaya çıkıp sözlük fiziksel olarak elde edilmiş duruma gelir.

Resim 9: Sözlüğün ham halinin elde edilmesi

	A	B	C	D	E
1	ahvel: şaşı, şaşı olmak	ahvel:	şaşı, şaşı olmak		
2	ğalat-bîn: yanlış gören, kötü niyetli	ğalat-bîn:	yanlış gören, kötü niyetli		
3	nuḥusṭîn: ilk, birinci	nuḥusṭîn:	ilk, birinci		
4	jâj-ḥvâyân: saçma sapan konuşanlar	jâj-ḥvâyân:	saçma sapan konuşanlar		
5	benân: parmaklar, parmak uçları	benân:	parmaklar, parmak uçları		
6	laṭme: tokat	laṭme:	tokat		
7	çire-dest: becerikli, maharetli	çire-dest:	becerikli, maharetli		
8	ḥamr-gün: şarap rengi	ḥamr-gün:	şarap rengi		
9	semûm: sam yeli, sıcak rüzgâr, zehirli	semûm:	sam yeli, sıcak rüzgâr, zehirli		
10	şamşâm: keskin kılıç	şamşâm:	keskin kılıç		
11	vezân: esen (rüzgar)	vezân:	esen (rüzgar)		
12	iḥtifâ: gizleme	iḥtifâ:	gizleme		

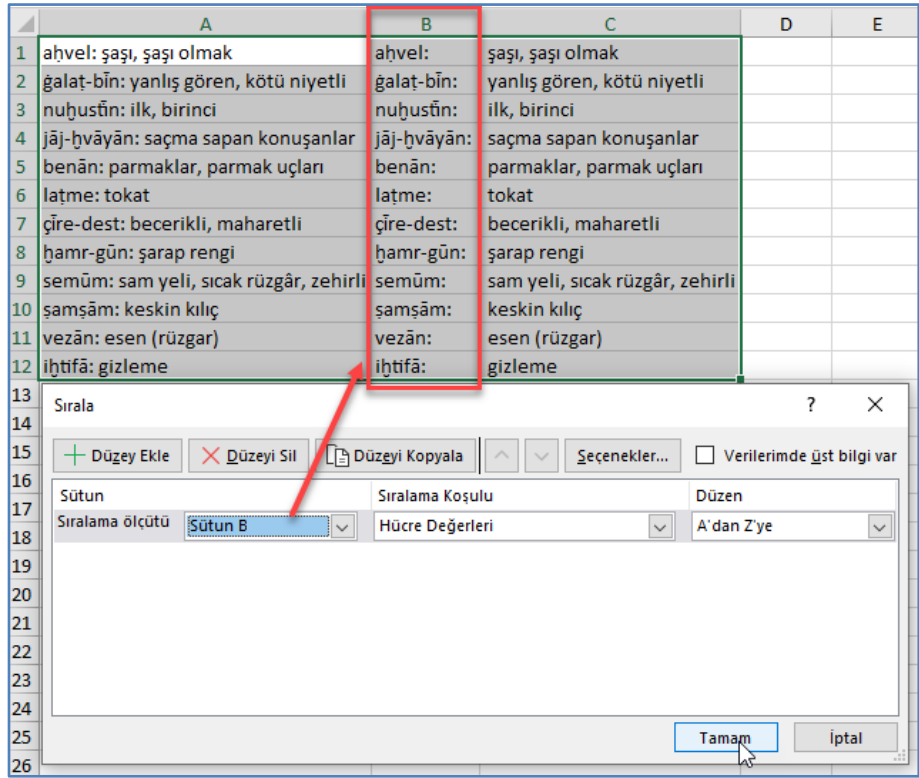
ı. Sözlük kopyalanıp istediğimiz yere kopyalanıp taşınmadan önce B sütunundaki sözlük maddelerinin alfabetik olarak dizilmesi gerekmektedir. Bunun için Excel “Veri” menüsünden “Sıralama” butonu tıklanmalıdır.

Resim 10: Sözlük maddelerinin alfabetik sıralanması için birinci aşama

i. **“Sırala”** butonu tıklandıktan sonra gelen pencereden **“Sıralama Ölçütü”** kutusundan sözlük maddelerinin yer aldığı B sütunu seçilir ve **“Tamam”** butonuyla sözlük maddeleri alfabetik olarak dizilmiş olur.

Resim 11: Sözlük maddelerinin alfabetik sıralanması için ikinci aşama

j. Artık alfabetik olarak dizilmiş olan sözlüğün B ve C sütunları seçilip kopyalanabilir ve “Microsoft Word” veya benzeri bir kelime işlemciye **“yapıştırma”** işlevi kullanılarak sözlüğün son hali aktarılabilir.

Resim 12: Sözlüğün son hali

aḥvel:	şaşı, şaşı olmak
benān:	parmaklar, parmak uçları
çire-deḡt:	becerikli, maharetli
ġalaṭ-bīn:	yanlış gören, kötü niyetli
ḥamr-gūn:	şarap rengi
iḥtifā:	gizleme
jāj-ḥāyān:	saçma sapan konuşanlar
laṭme:	tokat
nuḥustīn:	ilk, birinci
şamşām:	keskin kılıç
semūm:	sam yeli, sıcak rüzgâr, zehirli
vezān:	esen (rüzgar)

Sonuç

Bir şairi tam manasıyla anlamak için o şairin eserlerindeki söz varlığından meydana getirilmiş sözlüklere ihtiyaç vardır. Günümüzde Ali Püsküllüoğlu'nun (Püsküllüoğlu, 1974) hazırladığı *Yaşar Kemal Sözlüğü*'ne benzer sözlüklerin dîvân şairleri için de hazırlanmasına ihtiyaç vardır. XIII. ve XIX. asırlar arasında üç kıtada varlığını sürdürmüş 600 yıllık bir imparatorluk edebiyatı mahiyetindeki Dîvân Edebiyatı'nın Agâh Sırrı Levend (Levend, 1984), Ahmet Talat Onay (Onay, 2019) ve İskender Pala'nın (Pala, 2004) sözlükleri gibi kendisine has, bilimsel ve yeni sözlüklere ihtiyacı vardır. Makalenin giriş kısmında da işaret ettiğimiz gibi bu konuda Ahmet Atilla Şentürk ve Atabey Kılıç gibi akademisyenlerin çalışmalarının artması gerekmektedir.

Dîvân Edebiyatı için günümüzde tedavülden kalkmış ya da manası bütünüyle değişmiş sözcük ve deyimleri kapsayan müstakil bir sözlük veya bilimsel bir neşir olmamakla beraber Türk Edebiyatı Bağlamı Dizin ve İşlevsel Sözlük Projesi'nin hayata geçirilmiş olması memnuniyet vericidir. Çalışmamızda işaret ettiğimiz Shakespeare örneğindeki gibi en azından Dîvân şiirinin zirve isimleri için terimsel sözlükler (glossary) hazırlamamız gerekmektedir.

Eski metinleri çevirirken bugünkü sözlüklere başvurmak şairin anlam ve hayal dünyasına girmemiz için yeterli değildir. Her yüzyılın kendine has bir dili yani kelimeler, mazmunlar, mefhumlar, telmihlerden oluşan karmaşık bir anlamsal ilişkiler bütünü vardır. Bu sebeple Klâsik Türk

Edebiyatı'nın önde gelen eserleri için Bâkî Dîvânı Sözlüğü (Öztürk, 2016) gibi "Metin Sözlükleri" hazırlamalı ve Mertol Tulum'un "17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı" (Tulum, 2011) gibi "Dönem Sözlükleri" yaygınlaşmalıdır.

600 yıllık geniş bir zaman diliminde Dîvân şiirinde yaşamış ve günümüzde yaygın dilde kullanımı terkedilmiş eski Türkçe kelimeler için sözlükler hazırlanmalıdır. Dîvân şiirinde sadece İstanbul Türkçesi kullanılmamıştır. Birçok milletten ve üç kıtada varlığını sürdüren bir imparatorluğun edebiyatından bahsettiğimiz için özellikle ağızlar bağlamında daha detaylı ve bilimsel sözlüklere kesinlikle ihtiyaç duyulmaktadır. Zikredilen bu zaman dilimindeki söz varlığı için Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı "Tarama Sözlüğü" (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1995) ve Cem Dilçin'in "Yeni Tarama Sözlüğü" (Dilçin, 1983) gibi sözlüklere yenileri eklenmelidir.

Bu çalışmanın amacı, teknik açıdan bir uzman desteğine ihtiyaç duymadan sadece bir Office uygulamasıyla bir "metin sözlüğü" hazırlanması hususunda okuyuculara ve araştırmacılara yol göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AKSAN, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yay.
- ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU. (1995). *Tarama Sözlüğü* (3. Baskı., C. 1-8). Ankara: TDK Yay.
- BİLTEKİN, H. (2017). Bir Eser Sözlüğü: Lugât-i Siyer-i Veysî. *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi.
- BİNGÖLÇE, F. (2011). *Örnekleriyle Osmanlı Argosu Sözlüğü*. Ankara: AltÜst Yay.
- ÇALIŞLAR, A. (1994). *Shakespeare Sözlüğü*. İstanbul: Mitoş Boyut Yay.
- ÇATIKKAŞ, M. A. (2009). *Şiirimizin Beyitler ve Mısralar Sözlüğü*. (K. Yıldız, Ed.) (C. 1-3). Sütun Yayınları.
- ÇETİNKAYA, Ü. (2015). Şiirde Anlam Kapalılığı Bağlamında Fehim-i Kadim'in Bir Gazeli Üzerine Değerlendirmeler. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2015(16), 71-96.
- DAĞLAR, A. (2009). *Şem'î Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- DANKOFF, R. (2004). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. (S. Tezcan,

- Çev.). İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 37.
- DİLÇİN, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- DURMUŞ, İ. (2009). Sözlük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yay.
- HO, D. (2015). *Notepad++*. GNU GPL. <https://notepad-plus-plus.org> adresinden erişildi.
- KILIÇ, A. (2006a). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği Ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-İ Sıbyân. *E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 65-77.
- KILIÇ, A. (2006b). Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân Şerhi Hediyetü'l-İhvân. *Turkish Studies*, 19-28.
- KILIÇ, A. (2006c). Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân -1- (İnceleme). *Turkish Studies*, 81-100.
- KILIÇ, A. (2007a). Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân -2- (Metin). *Turkish Studies*, 29-71.
- KILIÇ, A. (2007b). Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin). *Turkish Studies*, 410-475.
- KILIÇ, A. (2012). Mesnevî Şerhleri Sözlüğü. *Sûfî Araştırmaları-Sufi Studies*, 3(5), 1-19.
- KILIÇ, A. (2018). Tezkire Terimleri Sözlüğüne Dâir. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(4), 1-13. doi:10.34083/akaded.487363
- LEVEND, A. S. (1984). *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler; Mamunlar ve Mefhumlar* (4. Baskı.). İstanbul: Endereun Kitabevi.
- Microsoft Office 365. (2011). C++, Microsoft. <https://products.office.com> adresinden erişildi.
- MUHTAR, C. (1993). *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yay.
- NUTKU, Ö. (2008). *Shakespeare Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- ONAY, A. T. (2019). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzah* (3. Baskı.). Ankara: Kurgan Edebiyat Yay.
- ÖZ, Y. (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. (Doktora Tezi). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi> adresinden erişildi.
- ÖZTÜRK, F. (2016). *Bâkî Divanı Sözlüğü* (C. 1-2). İstanbul: DBY Yay.
- PALA, İ. (2004). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yay.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, A. (1974). *Yaşar Kemal Sözlüğü*. İstanbul: Cem Yay.

- ŞAFAK, S. R. (1971). *Ferheng-i şâhnâme*. Tahran: Silsile-i İntişârât-ı Encümen-i Âsâr-ı Millî.
- ŞENTÜRK, A. A. (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*. İstanbul: OSEDAM Yay.
- ŞENTÜRK, A. A. (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 2*. İstanbul: OSEDAM Yay.
- ŞENTÜRK, A. A. (2019). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 3*. İstanbul: DBY Yay.
- TANYILDIZ, A. (2010). *İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî, Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) Cilt I (İnceleme-Metin, Sözlük)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Kayseri.
- TÖKEL, D. A. (2009). Divan Şiirinin Anlaşılmasında Sözlüklerin Rolü Nedir? *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(4), 933-944. doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.840>
- TULUM, M. (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: TDK Yay.

THE ROLE OF DICTIONARIES IN UNDERSTANDING DIVAN LITERATURE AND BUILDING A TEXT DICTIONARY

✉ Mehmet BÜKÜM^a

Extended Abstract

It is very difficult to read and understand thousands of literary works brought to life by the Classical Turkish Literature, which has grown and developed in Eastern Europe, Southwest Asia and North Africa. One of the most important reasons why Dîvân Literature cannot be understood is the inadequacy of our dictionaries specific to this field. The diverse and far reaching sources of Divan Literature gives it a multicolor characteristic, but this characteristic also leads to a need for a serious accumulation of knowledge in the reader.

The fact that Dîvân Literature was not known and understood sufficiently caused the readers to ignore and even become hostile to it. It may not be a problem for a reader to understand a literary work in the century he lives in, however when the spirit of the time, language, pleasure and world of imagination changes after one or more centuries, there would be a need for some bridges with the past to penetrate that work. These bridges are: dictionaries of poets and texts, dictionaries of vocabulary belonging to the century, dictionaries of concept, dictionaries of scanning, compilation and archaic vocabulary etc.

The dictionary in which the vocabulary of an artist/poet is compiled can be called the text dictionary of that work and the dictionary in which the vocabulary of all the works belonging to that artist/poet is brought together can be called the artist dictionary. "Text dictionaries" are the dictionaries that compile the vocabulary of a text in order to fully understand a particular work. These dictionaries may be published independently or with the work.

^a Asst. Prof., İzmir Katip Çelebi University, mehmet.bukum@ikc.edu.tr

When we look at the history of literature, it is seen that text dictionaries were written to Mesnevi of Mevlana, Sadi's Bostân and Gülistân, Abdurrahmân Câmî's Baharistân, Firdevsî's Şahname, Şerefüddîn Vassaf's Târîh-i Vassâf, Nâdir Şâh Afşar's Târîh-i Nâdirî and Veysî's Siyer-i Veysî.

In this study, our aim is to provide guidance on how a text dictionary can be created using computer tools. A researcher must first understand and analyze the work itself in order to make accurate evaluations on a literary work with high literary value and intricate meaning. In order to do this, the researcher, especially in Dîvân Literature, must first create a dictionary for himself and guide the reader by including this dictionary in the work.

To create a text dictionary, there is no need to apply any software or IT support other than an application such as a Microsoft Office. First of all, the researcher should mark the meaning of the word or phrase and write it in the comment section while reading the text. While performing this interpretation process, the database of the dictionary will be formed in the background. After reading and interpreting of the text completely, the raw form of the dictionary database is obtained by saving the document as "plain text" with "utf-8" coding system. The dictionary data at the bottom of the plain text file is copied and transferred to a software such as Microsoft Excel. Data that has been subjected to some formulas and operations in Excel is converted to the desired format and some unnecessary characters are removed from the text. After the process in Excel is finished, the dictionary is prepared and moved to the target environment with copy and paste action. The most useful aspect of using this method is saving time. After the study is finished, creating a dictionary manually by scanning from beginning to the end of the work to create a dictionary will cause a serious waste of time. The other useful aspect of the proposed method is that the error risk is reduced to minimum level. As soon as the sentence is read and the meaning of the word is transferred to the comment section without wasting any time, the possibility of omitting important issues in the future will be eliminated.

In order to fully understand a poet, dictionaries created from the vocabulary of the poet's works are needed. Today, there is a need for dictionaries written exclusively for Divan poets such as Yaşar Kemal Dictionary of Ali Püsküllüoğlu. There is a need for new specific scientific and idiosyncratic dictionaries such as dictionaries prepared by Agah Sırrı Levend, Ahmet Talat Onay and İskender Pala related to Divan Literature, a 600-year-old imperial literature that existed between the XIII and XIX centuries on three continents. As we pointed out in the introduction part of the article, the

studies of academicians such as Ahmet Atilla Şentürk and Atabey Kılıç should increase.

Although there is not a separate dictionary or a scientific publication for Divan Literature that covers the words and phrases that have been out of circulation or whose meaning has changed completely, it is a pleasure for the Turkish Literature Contextual Index and Functional Dictionary Project to be actualised. Today even in Turkey there are just over 1,000 pages of dictionaries to understand Shakespeare. The language of Divan poets, like Shakespeare's language, is now outdated. So we need to create dictionaries in order to understand those poets. For poets, we need to prepare not only dictionaries but also glossaries.

While translating old texts, it is not enough for us to apply today's dictionaries in order to enter the world of meaning and imagination of the poet. Each century has its own language, that is, a complex set of semantic relations, consisting of words, poetic themes, conceptions and references. For this reason, text dictionaries such as the "Dictionary of Baki Divanı" should be prepared for the names who are considered as apicals in classical Turkish literature and periodical dictionaries such as Mertol Tulum's "17th Century Turkish and Vocabulary" should be widespread.

Dictionaries should be prepared for old Turkish words that has lived in Dîvân poetry for 600 years and have been abandoned in common language today. In Dîvân poetry, Istanbul Turkish is not used solely. Since we face with the literature of an empire that continues to exist in many nationalities and on three continents, there is certainly a need for more detailed and scientific dictionaries, especially in the context of dialects. It is necessary to add new ones to works such as "Scanning Dictionary by the Turkish Language Association" and "Cem Dilçin's New Scanning Dictionary".

The aim of this study is to guide readers and researchers in preparing a text dictionary with only one Office application without the need for technical expert support.

Keywords: Turkish Islamic Literature, dictionary, text dictionary, artist dictionary, preparing text dictionary, lexicology.

